

Кизилова В. В.,
доктор філологічних наук,
професор кафедри філологічних дисциплін
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

ВІТАЇСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ПРОЗІ ПРО ДІТЕЙ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті на прикладі творів М. Вінграновського, В. Рутківського, Гр. Тютюнника, Ю. Яновського про дітей періоду воєнного лихоліття проаналізовано вітаїстичні тенденції й варіанти їх репрезентації. У дискурсивній моделі пам'яті про війну вони перебувають в опозиції щодо клішованої ідейності й мілітарного художнього досвіду, демонструють життєвість, оптимістичність, любов і віру, доброту, гуманність, цінність людського життя. Наголошено на узгодженості цього масиву художнього спадку із загальним історичним контекстом літературного процесу та його системою координат.

Ключові слова: література для і про дітей, війна, життя, смерть, вітаїзм, дитинство.

Постановка проблеми. Література для дітей і юнацтва – особливий сегмент художньої творчості, котрий своєю специфікою завдячує реципієнту, – з обмеженим життєвим досвідом, таким, що потребує емоційного й водночас конструктивного діалогу з автором із цікавих і актуальних для нього тем. Його непідготовленість до сприйняття й осмислення кола філософських, онтологічних, екзистенційних питань пов'язана насамперед із психофізіологічними, віковими особливостями, що вимагає від талановитого автора особливого підходу до створення дитячої книжки: вибору специфічного героя, своєрідної побудови сюжетних ходів, насичених пригодами, несподіванками та інтригами, атмосферою гри й таємниці тощо. Ці чинники підпорядковані адаптації навіть недитячих тем і проблем, порушених у творі, до юного читача: патріотизму й любові до Вітчизни, дружби та порозуміння з дорослими, першого кохання, стосунків із тваринним світом тощо.

З-поміж інших особливої актуальності у другій половині ХХ ст. й сьогодні набуває тема воєнного лихоліття, що пов'язано з подіями Другої світової війни. У колі дослідників художньої словесності, а надто педагогів, питання її включення в розряд «дозволених» нині залишається полемічним: війна ж бо неодмінно притягує до себе проблему життя і смерті, що ставить під сумнів належність тексту з популяризацією агресії, убивства до категорії дитячих. Утім це аж ніяк не турбувало ідеологів радянської доби, котрі активно закликали до створення наскрізно закличних, таких, що прославляють радянських воєнків творів для юного читача («Таємниця Соколиного бору» Ю. Збанацького), популяризують помсту й убивство («Школяр» Ю. Яновського).

Усе ж перевірку живим життєвим досвідом витримали твори інші: такі, що абстрагувалися від мілітарної тональності, запропонувавши як альтернативу патріотичному та суспільно консолідуючому офіційному образу війни взірці більш аналітичного підходу до трагедійного досвіду протистояння фашизму з рештою світу. Клішованої ідейності, що призвела до швидкоплинної «популярності» текстів, удалося уникнути

письменникам, котрі в осмисленні теми воєнного й повоєнного дитинства апелювали до власного життєвого досвіду.

Тему війни й трагічної долі дітей у ній своєю творчістю репрезентували В. Близнець, М. Вінграновський, С. Гуцало, О. Довженко, Ю. Збанацький, В. Рутківський, Гр. Тютюнник, Б. Харчук, Ю. Яновський та ін. Здебільшого це твори не для, а про дітей з актуалізацією комплексу автобіографічних знань, набутих письменниками упродовж власного життя. Претендуючи на суверенний художній світ, вони є однаково цікавими людям різного віку, хоч сприймаються в шкільні роки й роки соціальної та духовної зрілості в різних змістових ракурсах і (в суто інтелектуальному сенсі) по-різному.

Тема втраченого на війні дитинства в українській прозі другої половини ХХ ст. ставала колом наукових зацікавлень О. Головія, А. Гурбанської, Т. Качак, С. Ленської, О. Чепурної та ін. Дослідники звертали свою увагу на питання психологізму й автобіографізму в прозовому доробку, його морально-етичну проблематику, специфіку конструювання образів «дітей війни» тощо. У кожній із художніх версій війни, запропонованих авторами на розсуд читачеві, так чи інакше дається взнаки дихотомія життя і смерті. За слушним зауваженням С. Іванюка, трагічні конфлікти не можуть оминатися авторами, з юним читачем треба говорити про життя і смерть, правду і кривду, любов і ненависть без присідання й сентиментального рюмсання [1, с. 346].

Ведучи мову про твори для і про дітей цього історичного періоду, доцільно акцентувати увагу на вітаїстичних мотивах (від лат. *vitalis* – життєвий) та специфіці їх кодування, що стали альтернативою мілітарному досвіду в дискурсивній моделі пам'яті про війну й до сьогодні ще не ставали предметом наукових студій. Невід'ємними рисами вітаїзму як філософсько-естетичного явища є оптимізм, життєствердження, динаміка, оптимістична концепція світу і людини [2; 3].

Виклад основного матеріалу дослідження. Життєстверджувальними мотивами, тонким і вдумливим психоаналізом дитячої поведінки вирізняються твори Ю. Яновського. Тяжкі поневіряння випали на долю головних героїв «Київської сонати» – Фелікса й Волі. Знущання німців дітям довелося терпіти спочатку в нетопленій квартирі, сподіваючись на прихід тітки, згодом у підвалі серед руїн Хрещатика. Утім це не вбило в дітях любові до життя. Хлопчики жили надією. Вони ходили вулицями розбитого міста, а їхня уява малювала зовсім інші картини. «Вони сиділи серед руїн під голим небом, бачили чарівний екран і дітей навкруги себе і переживали кожен рух улюбленого героя» [4, с. 45]. Перед зруйнованим будинком дитячого театру Фелікс і Воля купували уявне морозиво: «... хлопці бачили інше й жили іншим. Їхні душі росли, як молоді дерева, зануривши коріння в землю спогадів» [4, с. 46].

Автор переконує читачів, що ніякі випробування не можуть убити в дитині її глибинну сутність. У підвалі під спаленою

друкарнею хлопці віднайшли чималу купу плакатів мирного Києва й почали клеїти їх по всьому місту. На будинках з'являлися кольорові афіші цирку, плакати Головморозива, Держстраху, правила трамвайного руху. Німці шаленіли від побаченого, уважаючи, що це справа рук партизанів. Ця дитяча гра, життєстверджувальні плакати вселяють надію й оптимізм, віру в перемогу життя над смертю.

Серця хлопчиків, попри жорстокість світу війни, не втрачають ніжності й чуйності. Вони ридають за своїм улюбленим собакою, що загинув, рятуючи життя партизана. Фелікс і Воля беруть із собою маленьку дівчинку, матір якої було розстріляно. Одного разу вони в якомусь дворі «знайшли грядку самосійних квітів і несли своїй Талі величезний осінній букет» [4, с. 48]. Ця деталь у творі набуває особливого значення. У місті, де кожної хвилини рвуться снаряди й гинуть люди, вирости квіти – символ життя і краси.

У новелі Ю. Яновського «Петрусь і Гапочка» привертає увагу майстерність розкриття внутрішнього світу дитини. Дві хвилини тому діти стояли на порозі смерті (німці стріляли в них, але Петрусь і Гапочка встигли попадати в рівчак водночас із пострілами автомата. «Машина від'їхала далеко.

Петрусь підвів голову:

– Сама бачиш, який німець дурний.

Гапочка розплющила очі й сіла:

– Петрусю, я хочу ще сухарика» [4, с. 29]. Слова дівчинки переконують читача, що життя сильніше за будь-яку фашистську агресію.

М. Вінграновський під час зображення воєнного лихоліття занурюється у сферу співжиття людини та живої природи. Автор акцентує увагу на взаємодії живих субстанцій, показує взаємопроникненість цих двох світів. Головного героя повісті «Первінка» Миколку відправлено на базар купувати корову. Для хлопця то не просто відповідальна справа, це ще й можливість на власні очі побачити полонених німців, наших воїнів-переможців, а ще – відчутти себе дорослим. У щойно розбитому місті, де вулицями стоять спалені німецькі танки, а в повітрі витає запах смерті, Миколка насамперед зазирає до перукарні, стіни якої не впустили до себе війну. Тут звичайні буденні клопоти «І пахне духами, так пахне духами, що і не вилазив би із цієї теплої перукарні, а навіть жив би у ній і з ранку до вечора нюхав би цей золотий запах духів, якби не корова» [5, с. 280]. Жанр повісті надає автору можливість подати більше поетичних подробиць, барвистіше передати спектр емоцій головного героя. Незважаючи на тяжкі випробування, що випали на долю маленького хлопчика, він не втрачає душевної краси, почуття любові до життя. Автор наділяє Миколку вмінням бачити красу природи: «В сіро-блакитних тілах яблунь вже говорила весна, не голосно, але говорила. Яблуні наче прислухалися до самих себе, і особливо оця біля хати, волова мордочка, що доспіває тоді, коли косять жито» [5, с. 285]; «А над садом у синьому небі цвіли білі молоді хмари. Миколка зіперся на граблі і пішов очима до них, до їхніх білих і чистих облич...» [5, с. 287].

Під час вибору тварини Миколка прислухається насамперед не до життєвих потреб, а до своїх емоцій. Придбавши Первінку, проникається до неї симпатією й співчуттям. Матері він описує корову так, щоб вона їй, як і йому, сподобалася. «Чорненька. На весь базар вона одна така тільки й була. І роги віночком. Три стакани дає. І не б'ється» [5, с. 278]. Вельми життєстверджувально виглядає сцена підготовки до сну поруч із коровою (аби не вкрали, не з'їли вовки): «Глибоко і тепло дихала Первінка, від її тепла пахло літом, нагрітим літнім вечірнім камінням» [5, с. 274].

Автор уводить у текст твору епізод повернення батька з війни. Його зустрічають усі: Миколка, мати, сестричка і братик, дід Ратушняк, Собака, Первінка. «І коли тато взяв на руки Миколчиного братика і сестричку, і коли мати притулилась до татової спини, Собака ліг долі і почав розглядати свої зальопані в рип'яхах лапи ... А крізь відчинені двері сараю дивилась Первінка. По її чорненькому обличчю з темно-голубого, як слива, ока теж котилась темно-голуба, як слива, сльоза...» [5, с. 288]. У цій мовчазній сцені велику роль відіграють обійми, погляди, дотики й відчуття, за допомогою яких автори вдаються максимально глибоко передати психологічне напруження, радість, щастя зустрічі близьких людей. Слушно зазначає А. Гурбанська: «Письменники-шістдесятники орієнтувалися на моральний абсолютизм, вони протиставили зовнішньому аспекту зображення трагедії втраченого на війні дитинства внутрішній, психологічний. Розцінюючи сутність вічних категорій (добро, пам'ять, совість, любов) як своєрідний вид духовної енергії людини, вони опредметнюють їх такими сюжетними ситуаціями воєнного та повоєнного лихоліття, що ілюструють духовну силу» [6, с. 94].

Антимілітарний пафос прозового мислення вирізняє творчість Гр. Тютюнника. Ведучи мову про війну й перші повоєнні роки як органічну складову власного життєвого досвіду, він, як і абсолютна більшість шістдесятників, відчутно дистанціювався від масштабного зображення пережитих подій, пропонуючи як альтернативу у своїх творах острівці гуманності. Її витoki сягають раннього дитинства, чий хліборобський духовний первні анітрохи не пояснюються тим, у яких саме просторових координатах про них ітиме розповідь. Чимало важить і ліро-епічна природа цієї розповіді, її дивовижна мовна органіка, інтонаційні «режими» нараці, за якими й у яких постійно чувається філософська глибина життєвої течії. Оповідання й повісті з Хари-тонами чи Климками в ролі головних героїв зберегли вірність душевній чистоті й наївності людського віку, де зло порядкує лише в образі сторонньої сили, у нашому випадку – воюючих армій.

«...Далеко попереду блиснула під сонцем вузька блакитна смужка води і знову зникла. Повітря стало прохолоднішим, запахло вологою. А надвечір я сидів на березі Дніпра. Внизу під кручею билися хвилі, шелестіла, осипаючись цівками, червона жорства, й піна від неї при березі теж була червона. А за Дніпром купалися в мареві знайомі мені вже села й курили димки над садками – скоро городи копати почнуть, дерева підбілювати, хати... Чи ж зосталася хоч наша хата? Може тепер, як піду працювати в колгосп, її вже не одпишуть?

Я підвівся з теплої торішньої трави, причесаної в один бік, мабуть, весняним потоком, і, спираючись на костур, пішов помалу понад берегом шукати якогось перевозу...» [7, с. 394]. Вражаюча простота цього прозового малюнку сама по собі може нічим і не дивує, проте коли згадати десятки романів та повістей про час, коли герой Григора Тютюнника боровся не лише за виживання, а й з чужим душевним брудом і з власною незахищеністю від нього, стає більш зрозумілою принципова відмінність творів такого типу від героїчних розповідей про те, що для народу було найперше бідую.

У центрі уваги письменника – т. зв. «внутрішня людина», яка бореться насамперед ніби за себе, проте захищає при цьому цінності всепланетарної значущості, котрі ґрунтуються на принципах гуманізму, не діляться на низькі й високі, не залежать від посад, статків і якихось особливих якостей. Цим, власне, вони й гранично близькі до людства загалом. А у сло-

вовжиткові Гр. Тютюнника – до «Оксенів, Орись, Тимків, Гречаних, Дорошів», хоч не всі з них «виростають у честь, поезію і славу народну. Бо щоб вирости їм у поему краси, поему щастя і горя, радості і смутку, треба, щоб почалися вони з серця доброго, люблячого, самовідданого. Мало – бачити. Мало – розуміти. Треба любити.

Немає загадки таланту. Є вічна загадка Любові» [7, с. 606]. Прозаїк і зображує своїх героїв з любов'ю, проникливим розумінням, увагою до порухів їхньої душі. Морально-філософський вимір творчості Гр. Тютюнника випливає із самого буття, органічно «ославлений» (М. Гайдеггер) у тексті й генерує активно-життєве начало як сутність реальності.

Своєрідним способом художнього освоєння світу є автобіографізм. Він, на думку В. Дончика, тією чи тією мірою появляється чи не в кожного письменника, подекуди навіть є домінантою художнього ідіостилу [8, с. 220]. Особливим інтонаванням, душевно-емоційною настроєвістю автобіографізм виявляє себе у творах, героями яких виступають діти. Пишучи про дітей і для дітей, кожен високоталановитий автор так чи так пише про себе, переносячи духовну реалізацію із соціального контексту в контекст літературний. Художній вияв тематичних настанов в автобіографічних творах про воєнне лихоліття опозиціонував «соцреалістичним», повертаючи в літературний ужиток неповторне людське «я», наявне в юних героях; казенний пафос у них був витіснений ліризмом, психологізмом, а запозичена в партійних документів ідейність – болями й радощами живої людської душі.

Окрім творів Гр. Тютюнника, В. Близнаця, М. Стельмаха, автобіографічність спостерігаємо й у текстах В. Рутківського, зокрема його повісті «Потерчата», що є вдалим прикладом осмислення подій Другої світової війни. За слушним зауваженням В. Вздольської, епізоди дитячої біографії в ній ілюструють провідну думку тексту: масштабні вияви зла можуть провокуватися й підсилюватися окремими політичними режимами, однак потенціал до цього закорінений у кожній людській істоті [9]. Автобіографічний компонент тут чітко означений стильовою палітрою, типом моральних колізій, авторським прагненням виразити власне ставлення до світу, намаганням жити за критеріями предковично усталеного добра.

Сам автор означає свій текст як «дитячу сповідь для дорослих, які так нічому й не навчилися». І хоча в ній часто зачіпаються доволі непрості філософські проблеми (ідеологічний спротив, смерть, страх, сенс життя тощо), рецептивна практика все ж переконливо свідчить про доступність тексту підлітково-юнацькій аудиторії.

Загальна тональність твору похмура, оскільки він відкриває читачеві трагічні сторінки історії українського народу, передає суспільну атмосферу середини ХХ ст. У новелістичних замальовках, із яких складається повість, оминається фактографічне зображення подій; це, швидше, письменницькі враження від пережитого, зафіксовані тим чи тим епізодом дитинства. Герою «Потерчат» довелося пізнати чимало лиха за період війни: голод, окупація, втрата домівки, життя без батька, конфлікт матері й діда, страх смерті тощо. Семантичний і образний коди твору відзеркалюють віру в життєвість, оптимізм автора. Вони – у кумедному іжачкові з райськими яблучками на голках, київських помадках, смак яких зберігся на все життя, горняткові каші із запашною шкуринкою, грудочці цукру, подарованій вартовим німцем під час окупації, ковзанці на подвір'ї, на якій під час війни босими каталися перед шкільними заняттями, кумедному песикові, що до часу охороняв сон дитини, батькові

хлопця, який, немов казковий пастушок із різдвяної листівки, повернувся врешті-решт до своєї родини.

Елементи вітаїстичного світобачення яскраво підтверджує епізод із життя вже дорослого наратора, коли він потрапив на операційний стіл. «І з того безмежжя злітали до мене тисячі веселкових кружал, спіралей, дзигликів і тут же заходилися в неймовірно стрімкому, ба навіть свавільному, танку. Вони пустотливо кидалися одне в одного розсипами миготливих іскринок, витанцюювали на моїх віях і тут же щезали, аби за мить вибухнути мірадами золотих пелюсток на краю безвісті. <...> Повітря збуджено миготіло перед очима, і я розрізняв найменші його частинки. <...> Ними був заповнений весь простір, проте й вони не могли застити неосяжної, невіддальної моєму розумові просторині, в якій панувала одна лиш радість і не було нічого, окрім цієї неземної, невимовно-прекрасної радості» [10, с. 213]. У системі координат твору цей епізод є камертонним, оскільки на рефлексивному рівні відтворює душевно-емоційний стан письменника. Проживши довге життя, нехрещений головний герой (він же автор твору) під час наркозу потрапляє ні в пекло, ні в чистилище, а до раю. Він згадує прожиті роки, умиє на асоціативному рівні переживаючи їх, і, попри численні трагічні сторінки життя, те зло, що вело людство до загибелі, загальну атмосферу жорстокості, вірить у світ, сповнений любов'ю. Життєвий оптимізм В. Рутківського виявляється й у фінальній частині повісті: повернення з війни батька, возз'єднання родини, примирення з дідом, перемога життя над смертю.

Висновки. Ця розвідка – лише крок на шляху до осмислення вітаїстичних тенденцій і варіантів їх репрезентації в літературі про дітей періоду війни, що накреслює перспективу її студіювання, зокрема узгодження цього масиву художнього спадку із загальним історичним контекстом літературного процесу та його системою координат. До уваги взята незначна частина письменницького доробку з метою накреслення загальної тональності художніх шукань, що свідчать про узгодженість цього масиву літератури для юного читача із загальними естетичними засадами й тенденціями її розвитку. Як мистецький факт певної культурної епохи, у своєму художньому поступі вона демонструє комплекс духовно-емоційних засад: життєвість, оптимістичність, любов і віру, доброту, гуманність, цінність людського життя. Ці чинники тією чи іншою мірою проектуються на весь масив творів про воєнне лихоліття, осмислення яких стане перспективою подальших наукових студій.

Література:

1. Іванюк С. Література для дітей. 40–90-ті роки / С. Іванюк // Історія української літератури ХХ ст. : [підруч. для студ. гуманіт. спец. вузів] : у 2 кн. / ред. В.Г. Дончик. – К., 1998. – Кн. 2 : Друга половина ХХ ст. – 1998. – С. 392–398.
2. Кавун Л. «Романтика вітаїзму» як світобачення / Л. Кавун [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bo0k.net/index.php?bid=20997&chapter=1&p=achapter>.
3. Савченко З.В. «Романтика вітаїзму» (активний романтизм) в українській прозі першої половини ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / З.В. Савченко ; Інститут літератури ім. Тараса Шевченка НАН України. – К., 1999. – 20 с.
4. Яновський Ю. Дівчина у вінку. Вибрані твори / Ю. Яновський. – К. : Веселка, 1969. – 209 с.
5. Вінграновський М. Вибрані твори / М. Вінграновський. – К. : Дніпро, 1986. – 463 с.
6. Гурбанська А. Світ дитинства у творчості Ю. Яновського та письменників-шістдесятників (до проблеми типології) / А. Гурбанська //

- Літературознавчі студії : збірник наукових праць. – Вип. 4. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2003. – С. 92–95.
7. Тютюнник Гр. Вибрані твори / Гр. Тютюнник. – К. : Дніпро, 1981. – 606 с.
 8. Дончик В. Доля української літератури – доля України: монологі й полілогі / В. Дончик. – К. : Грамота, 2011. – 640 с.
 9. Вздутьська В. Сучасні стратегії прочитання «Потерчат» В. Рутківського / В. Вздутьська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.chl.kiev.ua/key/Books/ShowBook/103>.
 10. Рутківський В. Потерчата. Дитяча сповідь для дорослих, які так нічому й не навчилися / В. Рутківський. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. – 256 с.

Кизилова В. В. Витанистические тенденции в прозе о детях периода Второй мировой войны

Аннотация. В статье на примере произведений Н. Винграновского, В. Руткивского, Гр. Тютюнника, Ю. Яновского о детях периода военного лихолетия проанализированы витанистические тенденции и варианты их репрезентации. В дискурсивной модели памяти о войне они демонстрируют свою оппозиционность клишевой идейности и милитарному художественному опыту, актуализируя жизнеутверждающие

принципы, оптимизм, любовь и веру, доброту, гуманность, ценность человеческой жизни. Акцентируется внимание на согласованности данного массива художественного наследия с общим историческим контекстом литературного процесса и его системой координат.

Ключевые слова: литература для детей и о детях, война, жизнь, смерть, витоизм, детство.

Kyzylova V. Vitalistic tendency in the prose about the children during the period of World War II

Summary. In the article the vitalistic tendency and the variations of its presentation are analyzed by the example of the works about the children during the war hard times by M. Vingranovskyi, V. Rutkivskyi, Gr. Tiutunnyk and Y. Yanovskyi. They are in the opposition to the cliché idea and military artistic experience in discursive model of the memory about the war and demonstrate life-asserting principles, optimism, love and belief, kindness, humanity, human life value. The attention is accented on the coordination of this artistic heritage massif and general historic context of the literary process and its coordinate system.

Key words: literature for children and about children, war, life, death, vitalism, childhood.